

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 12 (Eylül/September 2023), s. 658-667.
Geliş Tarihi-Received: 24.07.2023
Kabul Tarihi-Accepted: 15.08.2023
Araştırma Makalesi-Research Article
ISSN: 2687-5675
DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1331981

Türkçede "Kuyu" Sözcüğü Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme

A Cultural Linguistic Analysis on the Word "Well" in Turkish

Hanife YAMAN*

Öz

Kültürdilbilim dil-kültür ilişkisi, etkileşimi ile dil ve kültürel kavramsallaştırmalar arasındaki ilişkiyi inceleyen disiplinler arası bir alandır. Bu alanın temel bileşenlerden biri olan dil aracılığıyla kültür korunmakta ve sonraki kuşaklara aktarılmaktadır. Kültürdilbilim, dil aracılığıyla aktarılan bu kültürel öğelerin oluşumu, gelişimi, etkileşimi ve değişimi gibi konuları araştırmaktadır.

Kültürel öğelerdeki bu etkileşim ve değişiklikler dilsel materyallere de yansımaktadır. Türkçede kuyu sözcüğünün "Su katmanına varıncaya kadar derinliğine kazılan, genellikle silindirik biçiminde, çevresine duvar örülen, suyundan yararlanan çukur." göndergesel anlamının dışında çeşitli mecazi anlamlar da kazanması bu sözcüğün toplum tarafından bir kültür ögesi olarak algılandığını ortaya koymaktadır. İnsanların suya daha kolay ulaşmasını sağlayan kuyuyla ilgili pek çok unsur dilde, kültürde, edebiyatta ve sinemada kendine yer bulmuştur. Buna göre *kuyu* gerçek anlamının yanında Türk dilinde ve kültüründe tabu, sembol, motif ve metafor gibi çeşitli formlarla karşımıza çıkmaktadır. *Kuyu* sözcüğü temelinde oluşturulan *iğne ile kuyu kazmak*, *kazdığı çukura (kuyuya) kendisi düşmek*, *kazma elin kuyusunu*, *kazarlar kuyunu*, *kendi kuyusunu kendi kazmak* gibi atasözü ve deyimlerin Türkçede yoğun olarak bulunması, bu sözcüğün Türk toplumunun düşünce yapısına nasıl yansıdığı ve kaydedildiği ile kültüründe nasıl algılandığı hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Bu çalışmada, *kuyu* sözcüğünün anlamı, kökeni ile Anadolu ağızlarında, tarihî ve çağdaş Türk şivelerindeki görünümü, deyim ve atasözlerinde kullanımı tespit edilerek Türkçenin söz varlığı içerisindeki yeri belirlenmiş olacaktır. *Kuyu* sözcüğünün Türk toplumundaki algısı ve bu algının dile yansımaları şekli kültürdilbilimsel açıdan incelenecektir. İncelemede *kuyu* sözcüğünün toplumsal-kültürel anlamlarının dilsel birimlerde nasıl sunulduğu ortaya çıkartılacaktır. Bu dilsel veriler ışığında kuyunun kültürel, toplumsal, dinî ve mitolojik pek çok yönü içerisinde barındırdığı da belirlenmiş olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kuyu, kültürdilbilim, sözvarlığı, dil ve kültür.

Abstract

Cultural linguistics is an interdisciplinary field that examines the relationship between language and culture, its interaction, and the relationship between language and cultural conceptualizations. Culture is preserved and transferred to the next generations through language, which is one of the basic components of this field. Cultural linguistics investigates

* Öğr. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tokat/Türkiye, e-posta: hanife.cicekli@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3082-9912.

the formation, development, interaction and change of these cultural elements transmitted through language.

These interactions and changes in cultural elements are also reflected in linguistic materials. The word "well" in Turkish means "a pit dug in depth until it reaches the water layer, usually in a cylindrical shape, around which a wall is built, and the water is used." The fact that this word gains various metaphorical meanings besides its referential meaning reveals that this word is perceived as a cultural element by the society. Many elements related to the well, which enable people to reach water more easily, have found their place in language, culture, literature and cinema. According to this, in addition to its real meaning, the well appears in various forms such as taboo, symbol, motif and metaphor in Turkish language and culture. The presence of proverbs and idioms such as digging a well with a needle, falling into the pit oneself dug, digging a well, digging a well, digging one's own well, created on the basis of the word well, provides important data about how this word is reflected and recorded in the mentality of Turkish society and how it is perceived in its culture.

In this study, the meaning of the word "kuyu", its origin, its appearance in Anatolian dialects, historical and contemporary Turkish accents, its use in idioms and proverbs will be determined and its place in Turkish vocabulary will be determined. The perception of the word "well" in Turkish society and the way this perception is reflected in the language will be examined in terms of cultural linguistics. In the study, it will be revealed how the socio-cultural meanings of the word "well" are presented in linguistic units. In the light of these linguistic data, it will be determined that the well contains many cultural, social, religious and mythological aspects.

Keywords: Well, culturallinguistics, lexicon, language and culture.

Giriş

Dil, kültürün gelecek kuşaklara aktarılması ile kültüre özgü, belirli bir dünya görüşünün oluşumu, ifadesi ve aktarımı için önemli bir araçtır. 20. yüzyılın ortalarında modern dilbilim araştırmalarında, dil- kültür etkileşimi sonucunda ortaya çıkan olguların çözümlenmesi ve yorumlanması amacıyla kültürdilbilim adı verilen yeni bir anlayışı ve disiplini geliştirmiştir. Sharifian, 'Kültürdilbilim' terimini, on sekizinci yüzyılda Humboldt, Boas, Sapir ve Whorf gibi araştırmacıların genellikle dil ve kültür arasındaki ilişki üzerine odaklanan genel araştırma alanına atıfta bulunmak için kullandıklarını belirterek, "Dil ile kültürel olarak inşa edilen, dillerin ve dil çeşitlerinin özellikleri aracılığıyla somutlaştırılan kavramsallaştırmalar arasındaki ilişkiyi araştıran oldukça yeni bir multidisipliner araştırma alanı" (2015, s. 516) olarak tanımlar.

Kültürdilbilimsel incelemelerin odak noktasında insan ve onun adlandırmaları vardır, bu adlandırmalara bağlı olarak ortaya çıkan dilsel ögeler ise, kültürel bilgilerin taşıyıcılarıdır. Bu çalışmada, *kuyu* göstergesinin dilsel verilerdeki görünüşleri ile göstergenin taşıdığı kültürel bilgiler hakkında bilgi verilmektedir. Bu bilgilerin tespit edilmesinde de özellikle kalıplaşmış dil birimleri (deyim ve atasözleri) oldukça yol gösterici olmaktadır.

Türk dilinde ve kültüründe önemli bir yere sahip olan *kuyu* sözcüğü, genellikle su ihtiyacının karşılanması amacıyla açılan, zemininde su birikintisi olan derin çukur anlamını karşılamaktadır. Kuyuların içme suyu elde edebilmek, tarım faaliyetlerinde sulama amacıyla ve yiyeceklerin tazeliğini koruyabilmek gibi yaşamsal işlevleri yanı sıra farklı işlevlere de sahip olduğu söylenebilir. Işık, kuyunun diğer işlevlerini şu şekilde belirtir:

"Bir dünyadan başka bir dünyaya geçit olma, eğitim ve erginleştirme, sırdaş olma, hac mekânı olma, görülme istenmeyen şeylerin ortadan kaldırılmasına yardımcı olma, karanlık duygu ve düşüncelere ev sahipliği yapma, kadın cinsel organı olma, rahim işlevi görerek yeniden doğuşa yardım etme, buluşma ve sosyalleşme mekânı olma" (2020, s. 294).

Bu çalışma, *kuyu* göstergesiyle ilgili Türkiye Türkçesinin sözcük varlığını en geniş şekilde yansıtan dilsel malzemelerin tespit edilmesi ve bu malzemelerin art zamanlı ve eş zamanlı yöntemle incelenmesi üzerinedir. Dokümantasyon yöntemiyle elde edilen dilsel veriler, kültürel açıdan yorumlanarak *kuyu* göstergesinin Türk diline ve kültürüne hangi özelliklerle yansıdığı anlaşılmasına çalışılacaktır.

1. Türk Dilinde “Kuyu”

Güncel Türkçe Sözlük'te *kuyu* sözcüğü, “1. Su katmanına varıncaya kadar derinliğine kazılan, genellikle silindir biçiminde, çevresine duvar örülen, suyundan yararlanılan çukur.” 2. Toprağa kazılan derince çukur, 3. mecaz İçinden çıkılamayan durum veya yer., 4. Yer altındaki iş yerlerine ulaşmak için açılmış ve kesit boyutları derinliğine oranla sınırlı, düşey veya düşeye yakın bağlantı yolu.” anlamlarını karşılamaktadır.

Türkçede *kuyu* sözcüğünün kökeniyle ilgili olarak Eren, ‘Su katmanına varıncaya kadar derinliğine kazılan, çevresine duvar örülen, suyundan yararlanılan çukur’ anlamını verdikten sonra sözcüğün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki biçimini vermekte ve sözcüğün kaynağını şu şekilde belirtmektedir:

“Az. guyu. ‘su, petrol, gaz vb. çıkarmak için silindir biçiminde kazılmış çukur’. -Tkm kuyı. -Kklp kuyı. Karakalpakça’da *kuyı* yanında *kuduk* olarak da kullanılır. Kırgızcada da *kuduk* olarak geçer. Eski Türkçe ve Orta Türkçede *kuğug*, Orta Kıpçakçada *kuyu* ve *kuyı* olarak kullanılmıştır. Çağdaş diyalektlerde kullanılan *kuduk* biçimi göze çarpıcı ve düşündürücü bir biçim gibi gözükmemektedir. Bu biçimin yabancı bir dilden alındığı anlaşılıyor. Gombocz *kuduk* biçimlerinin -d- dolayısıyla yabancı bir dilden (Moğolcadan?) alındığını öne sürmüştür.” (2020, s. 339-340)

Gülensoy, “ET. *kuğug* ‘su kuyusu’ ~ OT. *kuyuğ* ~ *kuğug* ~ *kuğug* (DLT)” (2011, s. 585-586) olarak *kuyu* sözcüğünün kaynağını belirtirken; Clauson’a göre ise *kuğug* temelde ‘a well’ *kuyu* olarak *kuğ-* ‘dökmek’ kökünden kalma bir türevidir. ‘Something which pours out (water)’ (dökülen bir şey (su), erken çağlarda Moğolcaya *kuduk* olarak geçmiştir. *Kuduk* biçimi Moğolcadan kalma bir geri alıntıdır (reborrowing). (1972, s. 598)” şeklinde farklı görüşler vardır.

Türk dilinin tarihî metinlerinde ET’de “dökmek, boşaltmak” anlamında kullanılan *kuğ-* fiilinden türeyen *kuyu* sözcüğü *kuğag* “kuyu, pınar, deniz” (EUTS, s. 185); *kuğug* (MM, s. 235); *kuğug* (KB, s. 289); *kuğu*, *kuğuğ*, *kuğuğ* (NF, s. 265); *kuyu* (SN, s. 610); *kuğuğ* (KE, s. 396); *kuyı* “kuyu, su kuyusu” (MŞ, Önler, 2019, s. 433); *kuyı* (EDMLT, Toparlı, 2019, s. 7); *kuyuğ* (İML, Battal, 1934, s. 48); *kuyı* (KTS, s. 166); *çat* (Oğuzca) (DLT, s. 137), *kuğuğ* ~ *kuğuğ* ~ *kuyuğ* (DLT, s. 374) şeklindedir. Çağdaş Türk lehçelerinde ise *kuyu* sözcüğü Az.’nde *guyu*, Başk. *koyo*, Kzk. *kudiki*, *kuy*, Kır. *kuduk* biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (Aliyev, Şayhulov vd. 1991, s. 524).

Dilbilimde kod terimi, gösterilenin gösterene olan ilgisine dayanan işaretler sistemi olarak tanımlanabilmektedir. Kod, insan, dil ve kültüre dair bütüncül bir bakış açısı oluşturmayı mümkün kılmaktadır. Kodlar, herhangi bir dili tanımlamanın başka bir yoludur. Bir kişinin tüm değerleri, davranış normları, eylemleri ve durumları belirli bir dilsel kültürde herhangi bir kodla tanımlanabilir (Maslova, 2016, s. 28). V. V. Krasnıh kültür kodunu, “Dünyayı onu kategorize eden, yapılandıran ve değerlendiren bir ‘ızgara’ olarak” (2002, s. 232) tanımlamaktadır. Kültürel kodlar, hâlihazırda kültürel bir anlamla donatılmış olan ve deyim imgesinin kültürel yorumu için ilk malzeme olan gerçekliklerdir ve genellikle kültürün “dilinde” sembol, standart ve stereotipler olarak rol

alır ve kültürün “dilin” işaretleri olarak hareket ederler (Teliya, 2006’dan akt. Renchin, 2020, s. 40). Bu çerçevede deyimsel dünya görüşünün, dil dünya görüşünün bir parçası olduğu söylenebilir. “Herhangi bir dilin deyimleri, insanların nesnel dünya hakkındaki görüşlerinin korunduğu, halkın kültürü ve tarihi hakkında paha biçilmez bir bilgi deposudur.” (Renchin, 2020, s. 40).

Kültürel kodlar, eylemler, doğa, insan yapımı şeyler ve manevi dünya ile ilgili olanlar da dâhil olmak üzere birçok farklı kategoride gruplandırılabilir. Teliya, kültür kodlarını, “İnsan, hayvan, bitki, doğa, ev-eşya, giyim-eşya, gıda (yiyecek/içecek), yapı (mimari), manevi, dinî, zaman, uzam, renk ve beden” (2006’dan akt. Saraç, 2019, s. 164-165) olarak sınıflandırmaktadır. Maslova, kültürel kodları sınıflandırırken, bitkiler, hayvanlar gibi doğa unsurları, silahlar, aletler, ev eşyaları, giysiler, yiyecekler, binalar ve diğer eserler ile kültürel senaryolar (iş faaliyetleri, tatil yapma, oyunlar, yarışmalar ve müsabakalar, gösteriler, ticaret ve diğer sosyal olgular) gibi duyuşsal olarak algılanan herhangi bir gerçeklik nesnesi kümesinin sınıflandırma için bir temel olarak kabul edilebileceği fikrini savunur ve diğer araştırmacıların kültürel kodlarla ilgili tasniflerini dikkate alarak kültürel kodları şu şekilde sınıflandırır: kozmik, beden, uzam, zaman, maddi, bitki, hayvan, doğa, manzara, mimari, gıda, manevi ve diğerleri (2016, s. 29).

Kuyu göstergesi, kültürel kodlarla ilgili sınıflandırmalarda yapı (mimari) sınıfında yer almaktadır. *Kuyu* göstergesi göndergesel işlevleri taşımasının yanı sıra, kültürde işaret ettiği ek bilgileri içermektedir. Birçok deyim ve atasözünde *kuyu* sözcüğü kötülükle ilişkilendirilerek metaforik bir anlam kazandığı ve olumsuz bir tasarım ve duygu değeri taşıdığı tespit edilmiştir. Bu deyimleri kültürdilbilimsel bağlamda irdelemek Türk toplumunun *kuyu*yla ilgili var olan algılarını, kullanımlarını ve kültürel değer yargılarını yansıtması açısından oldukça önemlidir.

Türk mitolojisinde ve halk anlatılarında *kuyu*, hapsedme ve cezalandırma işlevine sahip olan bir yapıdır. Bu işlev, bir milletin dil dünya görüşünü somut bir şekilde yansıtan dil olgularından biri olan deyim ve atasözlerine de aktarılmıştır. Kuyunun bu işlevinin kaynağında Türk mitolojisinin ve dinî inancının etkisi görülmektedir. Kuyunun bu cezalandırma işlevi karanlık-ışık, yer altı-yer üstü, iyilik-kötülük arasındaki ikili karşıtlığın bir sonucu olarak görülmektedir. *Kuyu*, bir cezalandırma aracı olarak Harut ile Marut ve Kesikbaş gibi kıssa ve anlatılarda kendisine yer bulurken; “Türk mitolojisinde Erlik, Yunan mitolojisinde Hades, Eski Mısır mitolojisinde Seth gibi kötülükle özdeşleştirilen tanrısal varlıkların, kötülüklerin ve karanlıkların yeri olarak görülmesinde etkili olmuştur.” (Balkaya, 2014, s. 61). Köktürk ise anlatılarda kuyunun hapsedilme mekânı olarak seçilmesini yaşam tarzına ve dinî inançlara bağlayarak şu şekilde izah eder:

“Tevrat’ta ve Kur’an’da yer alan “Yusuf” kıssası ve Firdevsî’nin “Şehname”si ile ilgili olabilir. Bununla birlikte Türklerin göçebe hayat karakterine de uygun olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü göçebe bir yaşantıda, suçluyu, çadırda veya bir bina inşa ederek hapsedmek mümkün değildir. En uygun mekân *kuyu* olsa gerektir.” (2006, s. 391).

*Kuyu*yla ilgili deyim ve atasözlerinde *kazmak*, *düşmek*, *çıkarmak*, *inmek*, *eşmek* gibi fiillerin yoğun olarak kullanıldığı belirlenmiştir. Özellikle *kazmak*, *düşmek*, *inmek*, *eşmek* fiili *kuyu* göstergesinin olumsuz anlamını yansıtan fiillerdir. Bu yönelim fiillerin olumsuz anlamı yansıtmasında, bu fiillerin yön olarak aşağıyı göstermesi etkili olmaktadır. Yukarı, aşağı, ileri-geri gibi yön bildiren ifadeler doğada fiziksel olarak bir karşılığı olsa da kültürel tecrübelerle dayanan ve farklılık arz eden bir temeli vardır (Lakoff ve Johnson, 2015, s. 40). “Yukarıda olan iyidir; aşağıda olan kötüdür.” yer-yön metaforu bu fiillere temel olmaktadır.

Kuyuyla ilgili deyim ve atasözlerinde, özellikle kişilerin kötü duruma düşmesi için çeşitli tutum ve davranış sergileyen veya bunu düşünen kişilerin ilk zararı kendilerinin gördüğü anlatılmaktadır. İnsanlar hakkında olumsuz düşünceleri ve tavırları olan kişilerin bu atasözü ve deyimlerle yanlış bir yolda olduklarının vurgulanması, Türk toplumunun kendi içerisinde bir toplumsal bir uyarı mekanizması oluşturduğunu kanıtlamaktadır. Bu atasözü ve deyimlerde kuyu “Tuzak, “belirsizlik, zorluk, tehlike” (Işık, 2020, s. 288) gibi anlamlarla farklı bir işlev kazandırılarak kullanılmıştır.

Türk dilinin deyim ve atasözleri söz varlığında kuyuyla ilgili tespit edilen deyim ve atasözleri şu şekildedir¹:

- “(Birinin) kuyusunu kazmak (dey.) ‘Birinin yıkımına çalışmak, kötü duruma düşmesini istemek.’
- Kazdığı çukura (kuyuya) kendisi düşmek (dey.) ‘Başkası için hazırladığı kötülüğe kendi uğramak.’,
- Kazma elin kuyusunu, kazarlar kuyunu (at.) ‘Sen başkasına kötülük yapma yolunu tutarsan başkası da sana kötülük yapma yolunu tutar.’,
- Kendi kuyusunu kendi kazmak (dey.) ‘Kendine zarar verecek davranışta bulunmak.’,
- El için kuyu kazan, evvela kendisi düşer (at.) ‘Başkasına tuzak hazırlayan kimse, bu tuzağa ondan önce kendisi düşer.’,
- Bir deli kuyuya bir taş atar, kırk akıllı çıkaramazmış (at.) ‘Bir insan bazen akla ve mantığa sığmayan bir iş yapar; yapılan iş, hiçbir kurala uymadığı için pek çok akıllı insan bunu düzeltmeye çalışır, fakat başaramaz.’,
- (Birinin) ipiyle kuyuya inilmez (dey.) ‘Kendisine güvenilmez’ anlamında kullanılan bir söz.’
- Çay kenarında kuyu kazmak (dey.) ‘Elde, amaca ulaşılacak bol araç varken emek harcayarak başka yollar aramak.’,
- İğne ile kuyu kazmak (dey.) ‘Yetersiz araçlarla, sürekli ve sabırlı bir biçimde çalışıp çok güç olan veya çok ağır yürüyen bir işi başarmaya çalışmak.’,
- Kuyu gibi (dey.) ‘1) Çok derin (yer); 2) Basık ve karanlık (yer).’,
- Kuyudan adam çıkarmak (dey.) ‘1) Olumsuz, uygunsuz veya yasal olmayan bir duruma son vererek birini haklarına kavuşturmak; 2) Unutulmaktan kurtarmak.’,
- Kuyu kazarsan kendi boyunca kaz (at.) ‘İnsan bir iş yapacağı zaman kendi kazancını gözeterek iş yapmalıdır. Elindeki imkânlarla göre işini belirlemeli ve zarara uğrayacağı bir işe asla girmemelidir.’
- Kuyu kazmadan suyunu haber verir (at.) ‘ Bir işin sonu başlangıcından belli olur.’
- Kuyuyu boyunca eş, düşünce boğulmayasın (at.) ‘İnsan bir iş yapacağı zaman kendi kazancını gözeterek iş yapmalıdır. Elindeki imkânlarla göre işini belirlemeli ve zarara uğrayacağı bir işe asla girmemelidir (Aksu vd., 2022, s. 381).’
- Kudhugda suw bar, it burnu tegmes. (at.) Kuyuda su var, it burnu değmez. (Kuyuda su var, ama köpeğin burnu ona yetişmiyor. Bu sav, bir işi dileyip de ona ermiyen, yahut başkasının yemeğine göz dikerek onu ele geçiremeyen kimse için söylenir.); Kutsuz kudhugka kirse kum yağar. (at.) Kutsuz kuyuya girse kum yağar. (İşleri ters

¹ Kaynağı verilmeyen tüm deyim ve atasözleri TDK’nin genel ağ sayfasından alınmıştır.

giden bahtsız kimse kuyuya girse üzerine kum yağar); *Kulan kudugka tüşse kurbaka aygır bolur.* (at.) Kulan kuyuya düşse kurbağa aygır olur. (Yaban eşeği kuyuya düşse kara kurbağası onun üzerine aygır olur) (Birtek, 1944, s. 33-43).

- *Kuyuyu büyücek kaz nâgeh sen düşesiri. El için kuyu kazarsan biraz geniş kaz, belki bir gün kendin düşersin.* 1) *El için kuyu kazan kendi düşer.* 2) *Kazma elin kuyusunu, kazarlar kuyunu.* (at.); *Kutsuz kuyuğka girse kum yağar* (at.) - Talihsiz kuyuya girse kum yağar.
- *Kovi er kuyuğka girse yil alır* (at.) - Talihsiz kuyuya girse yel alır (su bulamaz)" (İzbudak, 1936, s. 11).

Türkçenin söz varlığı içerisinde *kuyu* sözcüğüyle oluşturulmuş deyim ve atasözleri dışında ikilemeler ve eş dizimli yapılar da göze çarpmaktadır. Kalıplaşmış dil birimlerinde kuyuyla oluşturulmuş olan ikilemeler *otlug kuduglug* 'ateşli, kuyulu' (Wilkins, 2007, s. 210); *otlug oprılıg* 'ateşli, çukurlu' (Röhrborn, 1991, s. 25) (Karaman, 2022, s. 535) şeklindedir. *Kuyu* sözcüğünün eş dizimlilik açısından inceleyen Özkan, bunları: "Dipsiz | kör | derin | daracık | çukurlu | sulu | ~ dopdolul | serin | jeotermal | karanlık | | alacalı | aysız | bambaşka | binlerce | büyükçe | cinli | çiçeksiz | dar | delirtici | dolma | esrarlı | gölgeli | hususi | kabarcıklı | kara ağızlı | ketum | kuytu | mazbut | mehtaplı | ~ metrelik | muzlim | olmadık | ~ önceki | örümcekli | pasaklı | rutubetli | taşkın | tılsımlı | uçsuz bucaksız | umumi | üçüncü | viran | yankısız | yıldızsız (2022, s. 445)" şeklinde sıralamaktadır. Kalıplaşmış dil birimlerinden biri olan eş dizimli yapılar kültürel öğeleri yansıtan unsurlardır. Burada, kuyuyla birliktelik oluşturmuş olan *dipsiz*, *derin*, *karanlık* gibi sözcükler kuyu göstergesinin göndergesel özelliklerini yansıtan yanı sıra sembolik anlamları da içermektedir. *Ketum kuyu*, *kör kuyu* ifadeleri kuyunun gördüklerini, duyduklarını kimseye söylemeyen, sır tutan bir varlık olarak düşünüldüğünü tanıklamaktadır. Kuyu, karanlık ve ışığı kendi içerisinde barındırması açısından körlüğü çağırırsa da halk anlatılarında kuyu, kahramanlarını hazırlayıcı nitelikte olan alanlardır (Balkaya, 2014, s. 59). Nitekim Hz. Yusuf'un ilk imtihanı kuyuya atılmasıdır. Hz. Yusuf kissasında kuyu bir imtihan ve erginlenme aracı olarak karşımıza çıkar.

Kuyunun korkulacak, gizemli yerler olarak tasavvur edilmesi ve bu yerlerde doğüstü varlıkların olduğunun belirtilmesi dikkat çekicidir. "Türk mitolojisinde iyelerin, suyun olduğu yerler olan pınar, kuyu gibi yerleri, alanları koruduğuna inanılır. Bu iyelerden biri olan Su İyesi/Su Kızı'dır ve su ıssı (su sahibi) genelde insan bazen de balık şeklinde görüntülenir ve nehir, ırmak ve pınar gibi çeşitli gruplara ayrılır" (Bayat, 2007, s. 248). Kuyu, içine düşenin ölme ihtimalinin yüksek olması sebebiyle özellikle çocukların uzak durması gereken yerler olarak tasvir edilir. "Çocuğunun suya düşme, boğulma tehlikesinin önüne geçmek amacıyla" (Işık, 2020, s. 286) kuyuda yaşayan kötücül varlıklar üzerinden bir tabu oluşturulmuştur. Bu tabunun oluşumunun çift yönlü bir yarar sağladığı düşünülebilir. Çünkü hem çocuk ve insanlar kuyudan korunur hem de temiz su kaynağı olan kuyunun çocuklar ve yetişkinler tarafından kirletilmesi önlenir.

Anadolu ağızlarında doğrudan veya dolaylı olarak *kuyu* sözcüğünü karşılayan çok sayıda dil unsuru tespit edilmiştir. Bu dil unsurları *kuyu* göstergesinin Anadolu insanının toplumsal yaşamında ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Dilsel malzemelerde *kuyu* göstergesinin, insanların tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde kullandıkları bir yapı olmasının yanında, mitolojik ve sembolik anlamlar da yüklediği görülmektedir. Anadolu ağızlarında 'Efsanevi, tabanı olmayan bir kuyu.' (DS II, s. 981) anlamıyla *cin körez* sözcüğünün geçmesi kuyunun karanlık ve esrarlı, tekensiz bir mekân olduğu hissini uyandırmaktadır. Bu dil unsuru *cin* ve *körez* sözcüklerinin birleşiminden

oluşmuştur. Cinler, İslam inancında ve halk anlatılarında genellikle korkulan, uzak durulması gereken varlıklar olarak tasvir edilir ve özellikle kuyu, mağara, değirmen gibi tenha mekânlarda var olduğu düşüncesi vardır. Körez sözcüğü ise, Uygurların geleneksel su kanalları olan *karız* sözcüğü ile ağızlarda su kanalı anlamına gelen *kehriz*² sözcüğünü akla getirmektedir. Bu bağlamda sözcüğün cin kuyusu gibi bir anlamı olduğu düşünülebilir. Buna göre körez sözcüğünün halk ağzındaki anlamlarıyla bir bağdaşıklık oluşturamadığı kuvvetle muhtemeldir³.

Derleme Sözlüğü'nde kuyu göstergesiyle ilgili *lüngür (I)* 'Kuyu gibi derin, çukur yer.' (DS IV, s. 3096), *oprük (II)* 'Dağlar ve tepeler arasındaki derin ve büyük çukurlar. 5. Yazın bile karı erimeyen yüksek dağlardaki mağaralar. 7. Su biriken oyuk yer, doğal çukur. 8. Volkanik kuyu.' (DS V, s. 3287), *sahrınç* 'Dağlardaki doğal kuyular.' (DS V, s. 3518), *aylan* 'Tarla sulamakta kullanılan kuyu.' (DS I, s. 424), *burgu* 'Artezien kuyusu.' (DS I, s. 797), *cah* 'Kuyu.' (DS II, s. 1039), *çinkörez* 'Efsanevi, tabanı olmayan bir kuyu.' (DS II, s. 981), *çırazan* 'Düden, yer altına akan suların oyup getirdiği derin kuyu.' (DS II, s. 1186), *çinçin (IV)* 'Su kuyusu.' (DS II, s. 1226), *çörten (I)* 'Kuyu veya çeşme suyunun çıktığı küçük havuz, yalak.' (DS II, s. 1294), *dudam* 'Yukardan akan suyun kuyu şeklinde oyduğu yer.' (DS II, s. 1595), *düden (I)* '1. Su kaynağı. 2. Kuyu. 3. Tabii boşluk, tabii lağım. 4. Derin ve geniş su birikintisi. 5. Bataklık. 8. İçinde girdap bulunan su.', *düvet* 'Kuyu.' (DS II, s. 1642), *geran* 'Kuyu.' (DS III, s. 1994), *geriz (II)* '1. Kuyu, gölcük. 2. Çeşme. 3. Baraj.' (DS III, s. 2003), *göz (III)* '1. Suyun çıktığı yer. 3. Kuyu. 4. Derin bataklık.' (DS III, s. 2174), *guyu (I)* 'Kuyu.' (DS III, s. 2204), *hotulcuk* 'Pek derin olmayan kuyu, pınar.' (DS III, s. 2420), *imzük* 'Örme kuyu.' (DS IV, s. 2538), *kaklık (I)* '3. Deniz kenarında kayalıkların olduğu yer. 4. 3-4 metre derinliğindeki kuyu. 5. Su kaynağı.' (DS IV, s. 2600), *kova (II)* 'Kuyu.' (DS IV, s. 2939), *löngöz* '2. Deniz ya da nehirlerdeki derin kuyular. 3. Havuz gibi yapılmış ancak içi taşla örülmemiş su biriktirilen büyük çukur. 4. Derin göl.' (DS IV, s. 3093), *musluk (IV)* '5. Kışın dolup yazın suyu azalan kuyu.' (DS IV, s. 3224), *aşt (I)* '5. Zahire koymak için, ev içinde yere kazılan ya da duvara yapılan kuyu.' (DS I, s. 357), *dalimba* 'Yazlık sebzeleri kışın korumaya yaran oda ya da kuyu.' (DS II, s. 1345), *aylan* '3. Tarla sulamakta kullanılan kuyu.' (DS I, s. 424), *karlık (I)* '1. Yazın kullanmak için kışın depo edilen kuyu, çukur. 2. Dam arkalarındaki kar atılan yer. 3. Çatıdan akan yağmur sularının indiği, 70-80 cm genişliğindeki yer.' (DS IV, s. 2665)" dil unsurları tespit edilmiştir. Anadolu ağzlarında *kuylamak* 'Bir şeyi gömerek saklamak.' (DS IV, s. 3020); 'Çukura gömerek saklamak.' (DS VI, s. 4576) fiilinin kullanılması da dikkat çekicidir. Bu fiil Anadolu'da 'defnetmek' anlamında da kullanılmaktadır. Bu anlamda kullanılmasının sebebi mezar olarak nitelendirdiğimiz yapının tıpkı bir kuyuyu andırması muhtemeldir.

Sonuç

Kültürdilbilim, dilsel verileri incelerken yorumlamamıza da imkân tanımaktadır. Bu yorumlamalar toplumların değer yargılarını, inançlarını, dünya görüşlerini belirlememize ve farklı toplumların bu kavramlarla ilgili bakış açılarını görmemize olanak sağlar.

² "Kâriz; evlerde yıkanma yeri; kanalizasyon; lağım; çeşmeye veya çeşmelere verilmeden önce suyun depolandığı dağıtım merkezi." (Erzurum Ağzı, Gemalmaz, 1995).

³ Körez, 'Ucu aşınmış nal çivisi.' 'İçilmiş sigara artığı, izmarit.', 'İnce, silik ve bozuk olduğundan okunamayan yazı.', 'Yaz geceleri derelerden ve dağlardan esen serin yel.', 'Sevimli, şirin, güzel.', 'Sönük, donuk, az pırıltılı (ateş, ışık vb.)', 'Köpeklerle tazının birleşmesinden doğan melez yavru.', 'Az ışık veren lamba.', 'Küçük taş.', 'Karıncanın yuvası.' (DS IV: 2966), (Yıldırım, 2006:) anlamlarıyla geçmektedir. Gülensoy, sözcüğün kökeniyle ilgili "körele-[hık.] 'Ateş yanmaya yüz tutmak' < kör [< *kor (~ köz)] +ele-" (2007, s. 557) bilgisini verirken; Güngör, ağzılarda "Yaz geceleri, derelerden ve dağlardan esen serin yel" anlamıyla geçen körez (Muğla) sözcüğünün, "dağlardan esen rüzgârın gücünün zayıfladığı, aşındığı düşünülürse nitelikteki aşınmayı, yıpranmayı ifade eden kör köküne bağlanabilir." (2020, s. 295) düşüncesini aktarmaktadır.

Çalışmada kuyunun, su kaynağı olmasının yanı sıra Türk dilinde, kültüründe, mitolojisinde, dinî inançlarda, dilsel malzemelerde farklı biçimlerle ve işlevlerle karşımıza çıkan bir unsur olduğu belirlenmiştir. *Kuyu* sözcüğünün önemini ortaya koyan bu verilerden özellikle dilsel materyaller üzerine yoğunlaşılacak bu çalışmada, kuyunun deyimler ve atasözlerindeki kullanımları, Anadolu ağızlarındaki, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri belirlenmiş ve bu olgular kültürel açıdan yorumlanmaya çalışılmıştır.

Kültürdilbilimde bir toplumun dil dünya görüşünün yansımalarını ve bunların yorumlamalarının yapılabilmesinde kalıplaşmış dil birimlerinden olan deyimler ve deyimlerde var olan kültürel kodlar önemlidir. Kuyuyla ilgili deyimler V. N. Teliya'nın tasnifinde yer alan yapı (mimari) kültürel kodlar başlığı içerisinde değerlendirilmiştir. Bu dil birimlerinde Türk toplumunun kuyuya yüklediği işlevler dikkat çekmektedir. *Kuyu*, özellikle kötülük ve karanlık kavramlarıyla ilişkilendirilmiş ve işlevleri de bu doğrultuda oluşturulmuştur. Dil birimlerinde *kuyu*, özellikle cezalandırma işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Bu işlevi kazanmasında Türk mitolojisinin ve İslam inancının etkisi olduğu belirlenmiştir.

Türk dilinde kuyuyla ilgili söz varlığının oldukça geniş olduğu ve göndergesel anlamının yanı sıra bilinmezlik, zorluk, tehlike gibi yan anlamlar da kazandığı göze çarpmaktadır. Tarihî Türk lehçelerinde genellikle *kudug* olarak karşımıza çıkan sözcük, art zamanlı incelemelerde morfolojik ve semantik olarak çok ciddi bir değişim göstermemiştir. Semantik olarak bu sözcüğün deyim ve atasözlerinde kötülük ve cezalandırma işleviyle yer aldığı da tanıklanmıştır. Anadolu ağızlarında *kuyu* göstergesini karşılayan 28 sözcük belirlenmiştir. Bu sayısal veri Anadolu ağızlarının söz varlığında kuyuyla ilgili oldukça geniş bir dilsel malzemeyle karşılaşıldığını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada, *kuyu* sözcüğünün Türk dilinde ve kültüründeki yeri ve önemi kültürdilbilimsel yaklaşımla incelenmiştir. Özellikle *kuyu* kavramıyla ilgili deyimlere yansıyan kültürel olguların, anlamların belirlenmesi ve bunların incelenmesi ile literatüre katkı yapılmıştır.

Dilsel malzemenin (deyimler ve atasözleri) kültürdilbilimsel açıdan yorumlanması sonucunda Türk dilinde kuyu kavramıyla ilgili olarak ortaya çıkan kültürel anlamlar şu şekilde sıralanabilir:

- a. "Kuyu" kavramı korkulacak, gizemli, ıssız yerler olarak tasavvur edilmekte,
- b. Halk anlatılarında, özellikle masallarda kadın cinsel organı olarak simgelenmekte,
- c. İnsan dışı varlıkların var olduğu (Su iyisi, cin vb.) tehlikenin, bilinmezliğin, zorluğun, kötülüğün olduğu veya buraya geçişin yapıldığı mekânlar olarak algılanmakta,
- ç. 'Aşağı-yukarı', 'yer-yön' gibi metaforlara kaynaklık etmekte,
- d. Bir cezalandırma, imtihan yeri ve erginlenmenin sağlandığı mekân olarak düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1989). *Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü I, Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: İnkılap Yayınevi.
- Aksoy, Ö. A. (1989b). *Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü II, Deyimler Sözlüğü*. Ankara: İnkılap Yayınevi.
- Aksu, B., vd. (2022). *Türk Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III-İndeks*. İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed Mahmud Yügneki, Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yayınları.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I-Metin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kısâsü'l-Enbiyâ, Giriş, Metin Tıpkıbasım*. (I. C.). Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, B. (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. (C. I-II-III-IV). Ankara: TDK Yayınları.
- Balkaya, A. (2014). Halk Anlatılarında Kuyunun İşlevselliği Üzerine Bir Okuma. *Milli Folklor*, 102, 53- 64.
- Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi 2*. (2.bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Birtek, F. (1944). *Divan-ı Lûgat-it-Türk'ten Derlemeler I: En Eski Türk Savları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. 3. baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Cin, A. (2012). *Mesud bin Ahmed, Süheyl-ü Nev-bahâr (Kenzü'l-Bedâyi')*inceleme-metin-dizin. Konya: Eğitim.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut kitabı I: Giriş-Metin-Faksimile*. (II. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2016). *Dede Korkut kitabı: 1-2*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum İli Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler*. Ankara: TDK Yayınları.
- <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 19.07.2023].
- Işık, N. (2020). İşlevselcilik Açısından Kuyu Motifinin Türk Kültürü, Edebiyatı ve Sinemasına Yansımaları. *Folklor/Edebiyat*, 26 (102) , 281-296.
- İzbudak, V. (1936). *Atalar Sözü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede İkillemeler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kâşgarlı M. (2013), *Divanü Lûgat-it Türk*. (Cilt I-II-III). B. Atalay (Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Köktürk, Ş. (2006). Türk Destanlarında Hapsedilme Motifi. *TÜBAR*, XIX, 383-400.
- Krasniĥ, V. V. (2002). *Etnopsikholingvostika i Lingvokul'turologiya*. Moskva: Gnozis.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (2015). *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil* (Çev. Gökhan Yavuz Demir). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Maslova, V. A. (2016). *The Russian Language Through The Codes Of Cultural Linguistics*. Vestnik RUDN, Rusça ve Yabancı Diller ve Öğretim Yöntemleri, No: 3, pp. 27-32.
- Özkan, B. (2022). *Türkiye Türkçesinde Adlarla Ön Adların Birliktelik Kullanımı ve Eş Dizimi Sözlüğü: Derlem Tabanlı Bir Uygulama*. Ankara: TDK Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Cilt II). İstanbul: MEB.

- Renchin, B. (2020). Codes of Culture in English, Russian and Mongolian Languages (on the material of idioms with the "fire"-component). *Yazyk nauki i professionalnaya kommunikatsiya*. 2(3), 38-48.
- Saraç, H. (2019). Bir milletin kültürel belleğinin şifreleri: Kod kültürleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (06), 157-169.
- Sharifian, F. (2015). Cultural Linguistics and world Englishes. *World Englishes Volume 34*, Issue 4, p. 515-532.
- TDK (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. (6 Cilt). Ankara: TDK Yayınları.
- Teliya, V. N. (1996). Russkaya Frazeologiya: Semantiçeskiy, Pragmatiçeskiy i Lingvokul'turologiçeskiy Aspekti. Moskva: Yazıki Russkoy Kul'turu.
- Teliya, V. N. (2006). "Predisloviye". Bol'shoy Frazeologičeskiy Slovar' Russkogo Yazıka. Znaçeniye. Upotrebleniye. Kul'turologičeskiy Kommentarı / V.N. Teliya (ed.). A.P. KNIGA, 6-14.
- Toparlı, R., vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: TDK Yayınları.

Kısaltmalar

at.	: Atasözü
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Başk.	: Başkurt Türkçesi
dey.	: Deyim
DK	: Dede Korkut
DLT	: Divanü Lûgat-it-Türk
DS	: Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
ED	: Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century
EDMLT	: Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye
ET	: Eski Türkçe
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
İML	: İbnü-Mühennâ Lûgati
KB	: Kutadgu Bilig
KE	: Kısasü'l-Enbiya
Kır.	: Kırgız Türkçesi
Kklp.	: Karakalpak Türkçesi
KTS	: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
Kzk.	: Kazak Türkçesi
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb
ML	: Muhakemetü'l-Lugateyn
Moğ.	: Moğolca
MŞ	: Müntahabat-ı Şifa
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
OT.	: Orta Türkçe
SN	: Süheyl ü Nev-Bahâr
TDK	: Türk Dil Kurumu